L'EMIGRACIÓ ONDARENCA A NORDAMÈRICA A PRINCIPIS DEL SEGLE XX. L'EXCEPCIONALITAT DE JOSEFA TERENTÍ SEGUÍ (*TRINI REYES*)

Vicent Ortuño i Ginestar
Jovi Lozano-Seser

RESUM: durant el primer quart del segle XX, la població de la Marina pateix les conseqüències d'una forta crisi econòmica, agreujada per les ruïnoses collites dels cultius tradicionals, especialment la pansa, afectada per la fil·loxera. És en aquest moment quan gran part de la població activa d'Ondara i de la resta de pobles de la comarca emigren a altres països per tal de cercar noves oportunitats. L'objecte d'aquest treball és, doncs, el fenomen d'aquella emigració a nordamèrica i, dins aquest context, el cas excepcional de l'exitosa cantant Trini Reyes.

PARAULES CLAU: Ondara, emigració, EEUU, segle XX, Trini Reyes.

La comarca en el canvi de segle XIX al XX

La segona part del segle XIX, la Marina Alta viu un creixement econòmic i demogràfic considerable; són els anys del *boom* de la pansa, tant que esdevé, en la pràctica, un monocultiu en molts pobles i el motor fonamental de l'economia de la comarca. Un parell de frases ens il·lustren molt clarament de la dependència de la comarca respecte de la pansa: «és pot anar d'Orba a Dénia xafant ceps»[1] i concretament sobre Ondara: «Ondara no tiene más elementos de vida que la pasa, estando la riqueza agrícola (todo o

[1] MORELL I MOLL, T. (2006) «Vincles dels pobles de la Marina Alta: El fenòmen de l'emigració de la gent de Benissa als Estats Units (1913-1920)», *Llibre de Festes Patronals Puríssima Xiqueta, Benissa*, pp. 56-62.

Digitized by Google

casi todo viñas) bastante repartida, y no existiendo allí ni industria ni ninguna otra fuente de producción».[2]

La dedicació de bona part de la superfície orientada tradicionalment a l'agricultura de subsistència (oliveres, ametlers i, sobretot, blat) i l'ampliació del territori treballat per al conreu de la vinya, amb les conseqüents inversions de capital, provocaria una dependència econòmica respecte de la pansa que, anys més tard, tindria enormes repercussions en el teixit socioeconòmic de la comarca.

Els darrers anys del segle XIX es van succeir una sèrie d'anys amb sequeres, males collites, pedregades... anys que culminarien amb la fil·loxera, ja a principis del segles XX. La situació econòmica de la comarca passà en pocs anys d'un considerable esplendor a una situació molt delicada que abocà moltíssima gent a emigrar.

L'emigració, que és una constant en la història dels pobles, esdevé un drama humà per a tots aquells que es veuen obligats a canviar de país, d'idioma, de gent, fugint de la misèria, per començar unes noves relacions amb l'esperança de millorar la seua qualitat de vida.

En el cas d'Espanya, fins 1853 havia estat prohibit emigrar a Amèrica; poc després, la Constitució de 1869, reconeix el dret dels ciutadans a poder emigrar, tot i que estableix una fiança, que es va eliminar el 1873; amb la Llei d'Emigració de 1907 es regula i això va facilitar la gran corrent migratòria d'espanyols cap a Amèrica.

L'emigració espanyola als Estats Units és, sense dubtes, una de les menys intenses i, possiblement per això, la menys estudiada; SÁNCHEZ-ALBORNOZ (1988) atribuïa la poca afluència als Estats Units a la tensió existent amb Espanya per la situació a les colònies de Cuba i Puerto Rico, que acabaria provocant la guerra de 1898 i la posterior pèrdua de les colònies. A la nostra comarca, l'emigració als Estats Units, tot i ser significativa, tampoc havia estat estudiada i es considerava poc rellevant respecte de l'emigració a Algèria, que tingué el seu punt àlgid entre 1884 i 1914 i, sobretot, de la de San Juan a l'Argentina, més accentuada entre 1890 i 1936,[3] que va ser interrompuda per la guerra; afortunadament, els darrers anys, i gràcies als treballs de Teresa Morell Moll (descendent d'emigrants

[2] COSTA MAS, J. (1977) *El Marquesat de Dénia. Estudio geográfico*, València: Universitat de València, pàg. 209.

Digitized by Google

d'Orba als Estats Units), la situació ha canviat, més encara amb el darrer estudi publicat.[3]

L'emigració als Estats Units i a Canadà

Els Estats Units i el Canadà d'aquells anys, finals dels segle XIX i principis del XX, vivien un moment de creixement econòmic i buscaven primordialment mà d'obra per a treballar en la construcció del país; per tant, tenien necessitat de mà d'obra jove i forta. Eixa situació ajudà a crear la imatge de *destí paradís* on era relativament fàcil guanyar diners; això va facilitar una emigració massiva des de molts països d'Europa, sense necessitat de fer crides des del país destinatari, el boca orella d'eixa imatge va ser suficient. La tolerància dels Estats Units varià en acabar la primera guerra mundial (1917) i retornar els soldats desplaçats a Europa. Eixe retorn va provocar un considerable augment de mà d'obra que buscava treball i determinà una preferència d'oferir els llocs de treball als "americans" vinguts de la guerra abans que als estrangers. La disminució de contractació de mà d'obra estrangera va provocar una "crisi" laboral que afectà els anys immediats a la fi de la guerra mundial, entre d'altres, als emigrants de la Marina. Davant d'aquesta situació, aquells que tenien diners tornaren, els que havien aconseguit una estabilitat laboral s'hi quedaren i, aquells que es van trobar sense treball i sense diners, van haver de recórrer a demanar l'import del bitllet de la tornada a la família que s'havia quedat a la comarca –generalment les dones- i en altres casos va ser el govern espanyol el que es va fer càrrec de la repatriació.

A més d'eixa situació, amb les lleis de quotes de 1921 (sols permetia l'entrada de 665 emigrants espanyols) i 1924 (va deixar la quota en 131 emigrants espanyols) van reduir considerablement la corrent migratòria estrangera[4] i, per tant, la valenciana. Pocs anys després arribà la gran crisi de 1929, que frenà més encara l'emigració. Paral·lelament, la dècada de 1921-1930 va començar una recuperació agrícola a la comarca en començar la transformació del secà a regadiu. Pocs anys després, esclatà la Guerra Civil espanyola. Tots aquests fets van provocar un estancament de l'emigració fins que, a finals dels 50 i la dècada dels 60, amb l'establiment de relacions amb

[3] MORELL MOLL, T. (2012) *Valencians a Nueva York: el cas de la Marina Alta 1912-1920*. Carcaixent: Iecma i Edicions 96.
[4] RUEDA HERNANZ, G. (1993)*: La emigración contemporánea de españoles a Estados Unidos. 1820-1950. De «dons» a «misters»*. Madrid: Editorial Mapfre.

Digitized by Google

els Estats Units i l'obertura cap a Europa, es reprengué un altre període migratori.

Per al present treball, la font que hem fet servir per a l'obtenció de tota la informació referent a les persones emigrants, origen, edat, destí, etc. ha estat l'*Ellis Island Foundation*. Aquesta illa va ser des del segle XIX el punt d'inspecció legal i mèdica dels immigrants que arribaven als Estats Units per via marítima i, fa uns anys, van informatitzar tota la informació sobre l'entrada de vaixells i els milions de passatgers que arribaren des de 1892 a 1924.

Però, eixa font d'informació no ens permet fer un buidatge exhaustiu del seu contingut, o seria una tasca immensa, ja que la transcripció de les dades dels emigrants les recollien funcionaris americans que de les llengües europees, no angleses, no tenien cap coneixement. A més, la gran majoria d'emigrants o eren analfabets o el nivell de formació era molt elemental, fet que donava com a resultat que els cognoms, els noms dels pobles o qualsevol informació personal sovint era escrita de manera diferent per cadascun dels funcionaris i, per tant, a l'hora de buscar algun nom, la informació resultant era parcial.

En el cas concret d'Ondara trobem *Ondarra, Andara, Ondar, Onidara, Ondaro, Andora*, ... i en alguns cognoms el resultat era *Veves* o *Yeves* per Vives, *Gener* per Giner, *Blazeo* o *Blozeo* per Blasco, *Guimalt* o *Grimals* per Grimalt, *Harens* per Llorens, *Laragoja* o *Zaragora* per Zaragoza, *Ponz* o *Pouz* per Pons, *Estrazica* o *Estaca* per Estarca, *Sloret* per Lloret, *Verentí* per Terentí; i així en una bona part dels cognoms. També hi ha casos on la informació referent a la ciutat i país d'origen era registrada de manera exclusiva com "*Spain*" o "*Alecanli*" (Alacant), cosa que feia que eixa informació no apareguera quan buscaves "*Ondara*". Tots aquests aspectes han fet que la informació que hem obtingut per a Ondara no ens permet poder afirmar que siga completa o exhaustiva; és més que probable que encara ens falte la relació d'algun embarcament. Amb tot, considerem que és molta la informació obtinguda i ens permet tenir una visió bastant aproximada del fenòmen migratori d'eixos anys cap a EE.UU.

La major part de l'emigració amb destí als Estats Units era amb la intenció d'iniciar una nova vida en la terra que els acollia però, en el cas dels valencians, el motiu principal era la mala situació dels llauradors amb sequeres contínues i pèrdua de collites. L'objectiu era fer una estada de dos o tres anys que els permetera fer alguns diners per poder tornar i realitzar els projectes que tenien previstos (casar-se, comprar un terreny o una casa,... o

Digitized by Google

simplement dur uns estalvis i millorar la vida). No era, per tant, la típica emigració "*oronella*", ja que aquesta és anual i d'anada i tornada (el cas més representatiu podria ser el de l'emigració a Algèria o, en el cas d'altres terres, el de la verema a França), ni la majoritària dels emigrants a l'Argentina que acabà sent definitiva.

En la relació següent es pot comprovar com els que feren un segon o un tercer viatge (17) van ser molt pocs comparats amb el total d'ondarencs que feren un únic viatge (250):

Hilario Lluch	1912	1914	1920
Salvador Vives	1912	1920	
Antonio Durà	1913	1919	
Tomás Serra	1913	1917	1920
José Ferrandis	1913	1914	
Domingo Ferrando	1913	1914	
Bautista Planelles	1913	1914	
Alberto Pons	1913	1914	
José Pons	1913	1914	
José Poquet	1913	1916	1920
Tomás Estarca	¿?	1917	
José Serra	1914	1917	
Cayetano Pérez	1914	1917	
Vicente Company	1914	1920	
Francisco Giner	1915	1917	
Francisco Pérez	1915	1916	1917
Ismael Company	¿?	1916	

En el cas d'Ondara, i de manera coincident amb els de la comarca, els trets bàsics d'aquest moviment migratori eren la seua composició majoritàriament masculina i jove; els casats anaren sols, excepte algun cas aïllat, però la major part dels pocs que es quedaren es casaren ja estant als Estats Units, normalment amb les poques dones del seu mateix poble o de la comarca que havien anat, de la resta d'emigrants d'altres zones de l'estat espanyol o del col·lectiu d'emigrants italianes.

Digitized by Google

Emigrants per grups d'edat

	HOMES	*DONES*	*TOTAL*	*10-14 anys*	*15-19 anys*	*20-29 anys*	*30-39 anys*	*+40 anys*
1912	31	---	**31**	---	15	6	8	2
1913	52	---	**52**	---	14	18	16	5
1914	10	---	**10**	---	1	---	5	4
1915	---	---	**---**	---	---	---	---	---
1916	10	---	**10**	---	5	2	2	1
1917	21	---	**21**	---	6	9	1	5
1918	10	1	**11**	2	4	---	4	1
1919	18	2	**20**	---	4	7	8	1
1920	99	13	**112**	4	32	33	16	27
TOTAL	251	16	**267**	6	81	75	59	46

Font: Ellis Island Foundation. Elaboració pròpia

El que és molt sorprenent d'aquesta emigració és que, tractant-se d'una diàspora de gent molt significativa, no hi hagués estat estudiada, a excepció dels treballs puntuals de Teresa Morell. En el quadre següent s'observa clarament que l'impacte de l'emigració en el poble d'Ondara va ser tant fort que entre 1900 i 1920 va perdre més d'un terç dels seus habitants, no recuperant la població de 3.508 habitants que tenia en 1900 fins la dècada de 1960 (en 1960 tenia 3.339 habitants).

Cens d'Ondara

	1897	**1900**	1910	1920	1930	1940	1950	1960	**1970**
Població de fet	3418	**3508**	2734	2289	2733	2778	3030	3339	**3868**

Font: I.N.E

	Naixements	*Defuncions*	*Creixement vegetatiu*	*Creixement real*	*Migració neta*
1900-1909	878	676	202	-774	-976
1910-1919	576	628	-52	-445	-393

Font: I.N.E i Registre Civil d'Ondara

Digitized by Google

De l'anàlisi de les xifres es pot concloure que la major part de l'emigració d'Ondara a la primera dècada del segle XX es dirigí cap a San Juan, a l'Argentina, mentre que la de la segona dècada va anar cap els Estats Units. Les dificultats per a emigrar a partir de 1921 amb la Llei de quotes que ja hem citat i el retorn de la majoria dels emigrants als Estats Units explicarien, en part, el fort creixement demogràfic de 1930.

El viatge

El cost del bitllet del viatge a Nova York costava unes 300 pessetes, que, en aquells temps i per a persones emigrants, era una suma considerable, si a això li afegim que havien de dur un mínim de 25 dòlars per poder entrar als EE.UU., convindrem que l'esforç de l'emigració era enorme i que les expectatives que generava el viatge s'ho mereixien, tant que molts d'ells recorrien a préstecs per a obtenir eixes quantitats. El cost del viatge de Nadal Fornés Caballero, de València a Nova York, realitzat el 1919 va ser de 357'50 pessetes, quantitat de diners realment important en aquella època.

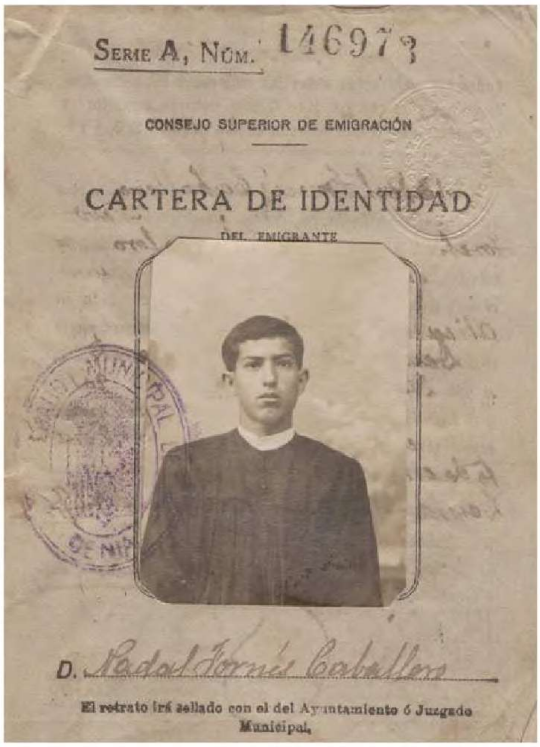
SERIE A, NÚM. 146973

CONSEJO SUPERIOR DE EMIGRACIÓN

CARTERA DE IDENTIDAD

DEL EMIGRANTE

D. Nadal Fornés Caballero

El retrato irá sellado con el del Ayuntamiento ó Juzgado Municipal

Document d'emigració de Nadal Fornés Caballero

Digitized by Google

La gran majoria d'ondarencs van fer el viatge eixint del port de València, però també utilitzaren altres ports d'eixida, sobretot a partir de 1919:

Ports d'eixida	*València*	*Barcelona*	*Le Havre (França)*	*Cherbourg (França)*	*Bordeaux (França)*
Vaixells	41	1	14	3	1
Passatgers	189	2	65	7	4

Font: Ellis Island Foundation. Elaboració pròpia

Els emigrants amb destí a Nova York arribaven a l'illa d'Ellis, una xicoteta illa a la vora de Manhattan, on passaven el control dels agents de l'oficina d'immigració. També n'hi hagué, però, una certa quantitat que entrà a Nova York procedent de països de sudamèrica -Cuba i Argentina sobretot-.

Els agents els interrogaven sobre tot un seguit de requisits per poder autoritzar la seua entrada al país i omplien un qüestionari amb les seues dades personals; algunes de les més determinants eren les que feien referència a l'edat, així als menors de 16 anys que no demostraren que anaven amb companyia de familiars no se'ls permetia l'entrada. Havien de dur més de 25 dòlars per a demostrar que podrien mantenir-se un cert temps amb certes garanties i tenir contactes als Estats Units que els pogueren facilitar l'accés a llocs de treball. L'anàlisi mèdica era molt superficial i només buscaven defectes físics o malalties visibles. Però, amb tot, a l'hora de la veritat entraven la gran majoria.

Una part dels ondarencs arribats als Estats Units es quedaren a Nova York, però una altra part es va dirigir cap a la zona de Montreal, Eglenton i Toronto, al Canadà, i d'altres es dirigiren cap a ciutats com ara Bridgeport, New Britain, Shelton, Roseton, Albany, Bradford... d'estats pròxims a Nova York com eren New Jersey, Connecticut i Pennsilvània. El treball que els esperava eren uns treballs durs: construcció del ferrocarril al Canadà, construcció de carreteres, fundicions i en alguns casos en treballs agrícoles de plantació de tabac o en empreses tèxtils.

Digitized by Google

Gaspar Giner, en quadrilla, treballant a l'estació de Newburgh, Nova York, 1913

Com ja hem dit, era molt important dir que tenien contactes que els facilitarien treball. Una vegada acceptat l'ingrés al país es dirigien on tenien el seu contacte o bé a buscar a qui havia anat al port a esperar-los. Dels contactes que es citen, en el cas dels emigrants d'Ondara, en sobresurten uns que eren molt comuns a la majoria d'emigrants de la comarca:

- Valentin Aguirre, 41 Cherry St., New York (*Centro Vasco Americano*)

Digitized by Google

- Juan Pons, 27 Cherry St., New York (La Valenciana, tenda i fonda. El seu propietari, Juan Pons, era d'Orba).
- Francisco Sendra, 27 Cherry St., New York (La Valenciana, el nou propietari, Francisco Sendra, també era d'Orba).
- Hotel La Casa Blanca, 183 South St., New York.

Eren llocs on, a més de contactar, podien comprar, reunir-se per jugar a cartes o xarrar, domiciliar la correspondència i relacionar-se per a buscar nous treball quan perdien o s'acabava el que tenien. Eren uns locals que van jugar un paper importantíssim per facilitar l'estada i la integració dels emigrants.

Pel que fa a les experiències humanes viscudes individualment, hi hagué tot tipus de relacions, situacions i vivències. En els emigrants d'Ondara s'hi donen diverses de les situacions possibles viscudes. Voldríem exposar un document de gran valor sociològic i lingüístic, com és la carta que va dirigir Pedro Granel a la seua dona Josefa Durà en 1914.

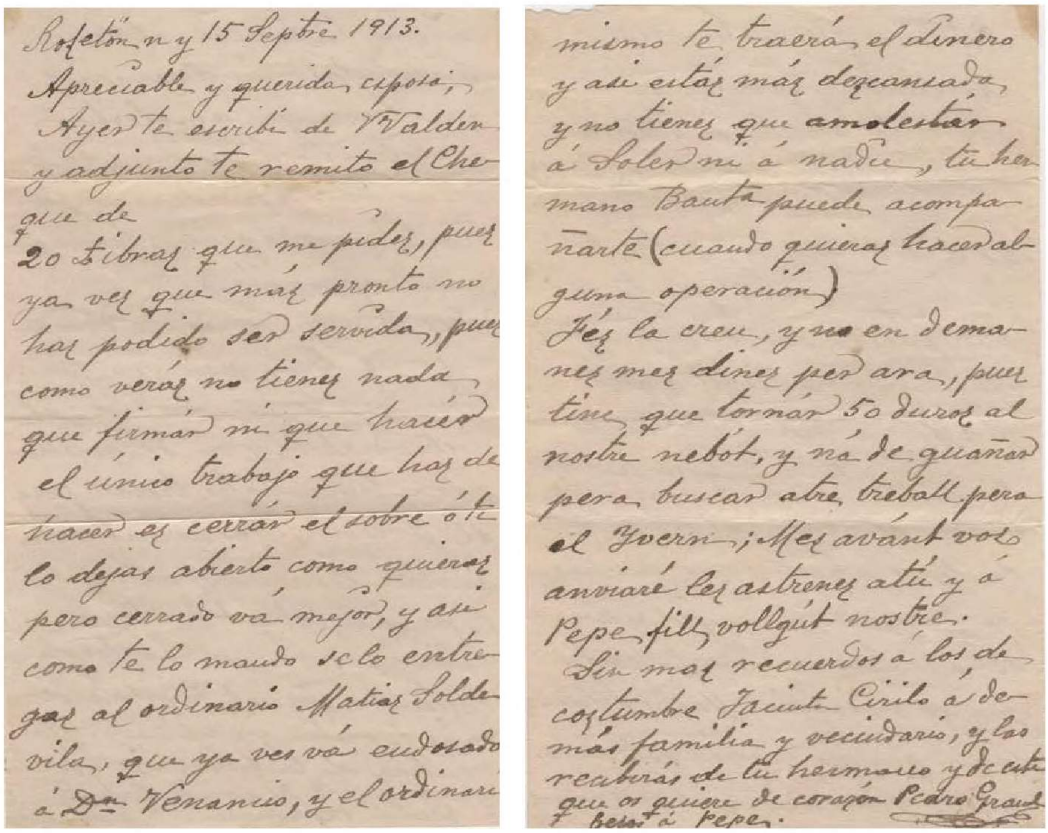
Rosetón n y 15 Septbre 1913.
Apreciable y querida esposa;
Ayer te escribí de Valden
y adjunto te remito el Che-
que de
20 Libras que me pides, pues
ya ves que más pronto no
has podido ser servida, pues
como verás no tienes nada
que firmar ni que hacer
el único trabajo que has de
hacer es cerrar el sobre ó te
lo dejas abierto como quieras
pero cerrado vá mejor, y así
como te lo mando se lo entre-
gas al ordinario Matías Solde-
vila, que ya ves vá endosado
á Dn Venancio, y el ordinari
mismo te traerá el dinero
y así estás más descansada,
y no tienes que amolestar
á Soler ni á nadie, tu her-
mano Bautª puede acompa-
ñarte (cuando quieras hacer al-
guna operación)
Fés la creu, y no en dema-
nes mes dines per ara, pues
tine que tornár 50 duros al
nostre nebót, y ná de guañar
pera buscar atre treball pera
el Yvern; Mes avánt vos
anviaré les astrenes atú y á
Pepe fill vollgút nostre.
Sin mas recuerdos á los de
costumbre Jacinta Cirilo á de-
más familia y vecindario, y las
recibirás de tu hermano y de este
que os quiere de corazón Pedro Granel
besos á Pepe.

Carta de Pedro Granel a Josefa Durà, 1914.

Digitized by Google

Hi ha també el cas d'un jove de 18 anys, Juan Bautista Gil, que en arribar (12/4/1913) fou ingressat en l'hospital i va morir pocs dies després (23/4/1913); Gaspar Giner va morir en un accident ferroviari pocs mesos després d'arribar; a d'altres la vida allí els va resultar insuportable, no s'hi van adaptar i van fer tot el possible per tornar, com és el cas d'Antonio Doménech Ribes, que va tornar aprofitant un viatge del seu germà Mariano. Alguns van tenir més sort i sembla que es van espavilar molt en uns anys molt convulsos, com és el cas de José Cervera –l'americà de Pamis- de qui ningú li sap reconèixer un treball convencional i, en canvi, va tornar a quedar-se definitivament el 1955, va comprar bancals, un pis, no va treballar i va viure de renda fins que va morir el 1975. D'ell es sap que era jugador professional i es comenta que era croupier de la màfia i va fugir dels Estats Units per algun problema amb ells.

Boda de Mariano Doménech amb Josefa Crappio, aprox. 1920

N'hi hagué alguns que "s'oblidaren" que ací havien deixat dona i fills i no es va a tornar a tenir notícies d'ells. També n'hi va haver d'altres que van aconseguir una estabilitat laboral i s'hi van quedar, és el cas de Mariano Doménech Ribes, que va anar a treballar a Worrent (Pennsilvània) en la construcció de les vies de ferrocarril. Es va casar a principis del 1920

Digitized by Google

amb una italiana, Josefa Crappio, filla de l'encarregat de l'obra. Poc després fa anar el seu germà Tonet (Antonio), però en no adaptar-se aquest, Mariano va organitzar un viatge a Ondara, el 1922, per retornar a Tonet i presentar a la família d'Ondara a la seua dona i la filla que havien tingut. Problemes poc després amb els papers els van impedir retornar; van haver de quedar-se a Ondara fins que en 1957, poc després de la normalització de les relacions amb els EEUU, pogueren tornar la mare i la filla, les dues americanes, mentre que Mariano i els fills fadrins ho feren el 1958. Els altres 4 fills, ja casats, s'hi quedaren a Ondara. Més tard, el 1966, tornarien a emigrar. Mariano morí el 1973.

Entre totes les històries derivades de l'emigració als EE.UU., el cas més rellevant, sense dubte, de l'emigració ondarenca als Estats Units és el de Josefa Terentí Seguí "Trini Reyes". En aquesta realitat socioeconòmica que hem descrit, emigraren d'Ondara als Estats Units Pedro Seguí i Mª Josefa Seguí Camarena, el 8 de juny de1920, i Antonio Terentí Soldevila, el 30 de març de 1920, avi matern, mare i pare respectivament de Josefa Terentí Seguí "Trini Reyes".

Josefa Terentí Seguí és un cas certament extraordinari del triomf d'una persona, filla d'emigrants, que arribà a despuntar en el món artístic de la dècada dels 50 en un país on es concentrava la major densitat d'artistes per m^2 del món, en uns anys on el món del cine estava vivint la seua època daurada.

L'excepcionalitat de Trini Reyes

L'excepcionalitat de Josefa Terentí Seguí es fonamenta en una sèrie de coincidències, de coordenades, en l'espai i en el temps traçades paral·lelament envers el bastiment d'una indústria de l'espectacle que trobà en la ciutat de Nova York el seu potencial epicentre, precisament en un moment en què el món sencer reüllava Europa, en vespres de la II Guerra Mundial.

Nodrida per una heterogènia afluència migratòria i dinamitzada encara més per una demografia ressenyable –vora set milions d'habitants a principis dels anys 30-, la gran urbs esdevingué de manera natural un immillorable brou de cultiu per consolidar-se com a la façana cultural d'un país, els Estats Units, en estat de gràcia. Si més no, l'efervescència social i cultural d'aquella dècada, evidenciada en la solidesa dels circuits i itineraris

Digitized by Google

d'oci que florien aleshores arreu de la ciutat, es veia especialment reflectida en el ressò de les sales de festes més populars: auditoris des d'on es forjaria l'autèntica base del que hui coneixem com a *show-business*. *The city that never sleeps*, la ciutat que mai dorm, de Sinatra, no era solament la ciutat dels somnis, sinó també, i com comprovarem amb l'exemple de Trini Reyes, la ciutat de les oportunitats daurades.

Nascuda el 1930 a Nova York, ja considerada aleshores la capital del món, Josefa Terentí Seguí començà a ballar des de ben menuda. A l'hora d'explicar la seua dèria per la dansa, l'artista rememora la seua ascendència zodiacal. *I'm pisces*, sóc peixos, assevera en vincular l'horòscop al dinamisme dels peixos, sempre movedissos, hàbils, i destinats a no aturar-se mai, com la mateixa Trini Reyes, la qual cita igualment la influència de les grans estrelles del cinema d'aquell moment. Fred Astaire i Gene Kelly, com a grans *stars* de les pantalles, desenvolupaven a les seues pel·lícules tot un seguit de coreografies i bells balls que enlluernaren des de ben aviat l'artista.

És precisament als tres anys quan la petita Josefa visita per primera vegada Ondara, de la qual guarda encara aquella primera visió enterbolida amb el difós retrat del tramat dels carrers, especialment del carrer de l'Església i de la casa dels Ferrando, ben a prop de la que és encara propietat seua, al carrer Sant Joan, al costat de *Tejidos El Malagueño*. Tanmateix, llevat d'aquesta primera incursió cap a les seues arrels, el seu futur estava a Amèrica.

En aquells primers anys de la infantesa, Josefa tenia un vestidet que sempre lluïa a l'hora de ballar, ja fóra a casa o davant dels coneguts. Aquesta peça de roba és valorada ara per l'artista com a un fetitxe que l'acompanyà en aquell tempteig, cada vegada més frisós per guanyar en pràctica i domini. Un dels primers passos per tal de canalitzar l'afició, doncs, fou el d'apuntar-se a una acadèmia de ball, tot i que en un principi no la seduïren massa els procediments de l'escola, probablement massa centrats en acrobàcies més properes a l'essència circense que no pas a l'elegància del ball.

Trini Reyes explica que la motivava un impuls per ballar: «Jo ballava el que pensava, no sé si amb massa traça; al cap i a la fi sols tenia cinc anys». Així mateix, la perseverança per seguir millorant fou el que la mantingué fidel a les lliçons de dansa durant els següents anys i, de fet, a l'any d'assistir-hi «ja era la primera de la classe», com sol dir-se infantilment i com confessa amb sinceritat Trini Reyes a l'hora d'abordar aquells anys

Digitized by Google

primerencs. A més, l'esmentada acadèmia de ball estava situada a l'Avinguda 54, a tocar del teatre on Ed Sullivan gravava un dels shows televisius més importants de tota Amèrica, així com un presagi esdevenidor del que seria la meteòrica carrera de la ballarina.

No obstant, poc temps després, el Club *El Chico*, una de les sales més importants del barri del Village, al mateix cor de Nova York, es va quedar sense ballarina. Aquesta vacant se li presentà a Josefa en el moment més escaient, donada la seua condició d'alumna avançada de l'acadèmia. I així fou com s'estrenà professionalment en un local de prestigi on tingué l'ocasió de conéixer personalitats com Ingrid Bergman, Conchita Piquer o el torero Cagancho. El ball espanyol i la sensualitat de les seues bellugadisses i jocs de mà es postulava així com el principal sedàs del seu talent creixent.

En aquells anys d'adolescència, Josefa vivia a la part est de la ciutat i per arribar a la sala de festes, situada a l'oest, calia travessar Central Park. Acompanyada i recolzada sempre per sa mare, la trajectòria de la jove suposava així una suma de desafiaments que a poc a poc superava. Si res més no, mentre ballava a *El Chico* fou visitada un dia per Ángel Lopez, d'origen gallec, gerent d'una de sales de festes més importants de Broadway, la sala *Havanna-Madrid*, per a la qual li proposà un contracte. Josefa comptava aleshores amb sols 16 anys, però ja duia molts anys de rodatge a *El Chico*, l'escenari del qual xafava pràcticament tots els dies amb el seu afany per assemblar-se a dives solemnes, de forta empremta, com la rossa Mae West.

Aquesta nova etapa a la sala *Havanna-Madrid* l'apropa a altres artistes de renom com Olga Guillot o el grup *Los Bocheros* i en les cinquanta-dos setmanes que balla a la sala, mentre van desfullant-se i substituint-se del programa infinitat de números i actuacions, l'actuació de Trini Reyes, ja batejada i coneguda amb aquest nom artístic, roman intocable, fruit de l'aprovació del públic, un públic exigent, poc susceptible i gens avesat a fer concessions. D'altra banda, durant aquest període la va a veure el popular Xavier Cugat i fins i tot és convidada al show televisiu *Cavalcade of Stars* dins la temporada de 1951.[5]

El mateix Ángel López li proposa posteriorment anar a Cuba, al Casino Nacional, tot i que en la seua etapa cubana, Reyes arriba a actuar a

[5] Episode # 3.15, 1951. Referència extreta de la Internet Movie Data Base, en relació al debut televisiu de Trini Reyes. Enllaç <http://www.imdb.com/name/nm1620912/#Actress>

Digitized by Google

sis teatres distints. Pel que fa al tipus d'espectacle cal dir que, en anteriors incursions, la ballarina actuava sempre sola en un número de tres peces seguides, mentre que en arribar al prestigiós Tropicana comença a ballar acompanyada del grup *Los Chavales de España,* quasi tots ells d'origen català, en un tàndem que es consolidaria cada vegada més.

En tornar a Nova York, Reyes és llogada per la sala *Latin Quarter* de Boston, on treballa amb artistes de la mida de Billy Daniels i Carmen Miranda, amb qui assoleix una estreta amistat. «Era una dona especial. Després de les actuacions sopàvem juntes a l'hotel i ella sempre barrejava la carn amb un plàtan. Coses de brasileres!», recorda Reyes pel que fa a l'etapa de Boston, on se li reteren crítiques molt bones que lloaven el seu flamenc.

En juliol de 1952, la següent etapa professional la condueix a l'auditori de l'Hotel Waldorf Astoria, on, llogada per la senyora Muriel Abbett –responsable del programa d'espectacles de l'hotel- torna a compartir escenari amb *Los Chavales de España*. És precisament en aquesta etapa on es consolida el seu vincle, el qual es veu materialitzat amb l'enregistrament de dos discs on destaca especialment el so de les castanyoles i el repicar dels talons de l'artista. Respecte a l'entorn artístic d'aleshores, Reyes subratlla les dificultats del gremi sobretot relacionades amb el fet migratori: «*Los Chavales*, tots ells, eren de fora i per actuar necessitaven el permís de la Unió de Músics, sense la qual no podien tocar. De fet, existia un personatge ben temut, el senyor Patrilo, que protegia als músics nadius en detriment dels forans».

Portades dels discs de Trini Reyes i "Los Chavales de España"

Digitized by Google

Malgrat tot, al Waldorf van signar per a un mes i van acabar treballant-hi quatre. Aquest mateix èxit cristal·litzà en una dilatada gira que s'allargà sis anys i que dugué a Trini Reyes i a *Los Chavales de España* pels escenaris més importants del país, tot passant per Sant Louis, Las Vegas, Denver o Miami, entre moltes altres capitals. Com a curiositat, en ser llogada a Sant Louis, Reyes parla de l'anècdota d'acabar substituint un Frank Sinatra en hores baixes que acabava de separar-se d'Ava Gardner i que no tenia massa èxit de públic.

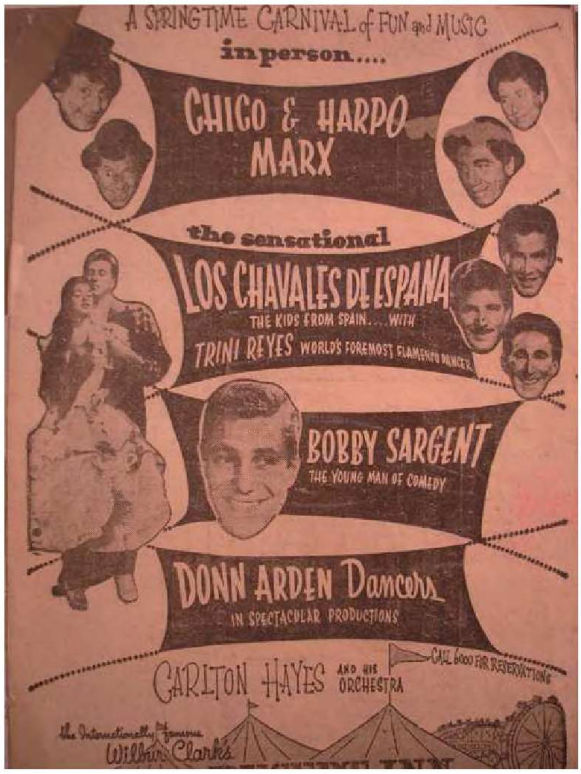

Cartell de les actuacions de Trini Reyes amb grans estrelles de l'època

Pel que fa a altres escenaris de renom, un dels contractes més importants fou el de l'*Ambassador*, a Los Ángeles, on la ballarina i els músics estigueren en tres etapes diferents, tot coneixent figures com Cantinflas o Linda Christian. De qualsevol manera, al llarg d'aquesta intensa gira, Reyes entra en contacte amb grans personalitats de Hollywood tant en el seu treball a l'escenari –els apreciats Germans Marx, amb qui anà de gira- com en la mateixa vida social que implicava ser una estrella. Tant és així, que Reyes féu una gran amistat amb la cantant Lina Holm, molt important aleshores, així com conegué altres grans estrelles com Judy Garland, qui havia acabat d'estrenar *A star is born* -Ha nascut una estrella-.

Digitized by Google

Paral·lelament a la gira, però, Trini Reyes i *Los Chavales* participen en diverses ocasions a *The Ed Sullivan Show*, de la CBS, un dels programes d'entreteniment més longeus de la història de la televisió nord-americana, així com un dels espais amb més audiència dins del medi. Aquestes actuacions de caire promocional contribueixen de manera ostensible a ampliar el ressò de la gira de la ballarina, la qual es troba en el punt més àlgid de la seua carrera.

D'entre les nombroses anècdotes que l'artista atresora, remarca l'amistosa conversa amb Dalí al popular Restaurant 21, de l'Avinguda 52 de Nova York, on el mític pintor li preguntà si li agradava el menjar, abans de passar a relatar-li que el que més li agradava menjar a ell quan estava empresonat a Girona eren sardines matxucades amb la porta. Altres amistats foren Nat king Cole i Sammy Davis Junior, amb qui la ballarina també coincidí, a l'igual que amb Marlene Dietrich, a qui Trini Reyes i sa mare ataüllaren al hall de l'hotel Waldorf. En aquest episodi cal subratllar que a l'actriu alemanya no la coneixien tot i que Reyes remarca la curiositat que els produí el fet d'estar a prop d'una estrella tan bella i enigmàtica. I és en aquest curiós fet on es posa de manifest que fins i tot entre artistes, la màgia de l'admiració no n'entén, de jerarquies, com bé assenyala en l'actualitat Trini Reyes, des del seu posat humil.

Anunci de les actuacions de Trini Reyes al teatre Olympia

Digitized by Google

Després d'aquesta esgotadora etapa, la trajectòria de Trini Reyes ja es relaxa i es concentra en ciutats fixes i contractes més curts. En les seues actuacions a sales mítiques i ja desaparegudes com *Eden Rock* o *Phantom Blue* de Miami, la ballarina ja actua sola i sense *Los Chavales de España*.

Precisament en aquests anys és quan Reyes fa una segona visita a Ondara, l'any 1956, on és rebuda a so de bombo i platerets per la banda de música. Hi havia expectació per veure de prop l'estrella d'origen ondarenc i, atés el ressò, Reyes va improvisar una actuació a l'escenari del cinema *Mi Jardín* per tal de compensar l'espera i interés dels seus veïns. Sobre aquesta intervenció, la mateixa Trini Reyes no guarda un bon record, potser fruit del seu perfeccionisme ja que solament va arribar a realitzar alguns moviments de dansa espanyola donada la impossibilitat de guiar-se amb la música. «Jo estava acostumada a ballar amb una orquestra de fons, amb la qual cosa si no tenia eixe component, m'era molt difícil articular cap passa; per tant crec que la gent no es va endur una bona impressió de mi».

En la part final de la seua carrera, Trini Reyes reprén una gira per Sudamèrica i Canadà, on inaugura l'escenari de l'Hotel Queen Elizabeth. El 1961, per una altra part, li arriba una oferta cinematogràfica per participar a la pel·lícula *Ship of Fools* –dirigida per Stanley Kramer i protagonitzada per Vivien Leigh- on apareix el grup de José El Greco, tot i que la ballarina decidí refusar l'oferiment, precisament poc abans de retirar-se definitivament, el 1962, coincidint amb el seu casament.

Des d'aleshores, amb el pas del temps, l'artista ha aprés a separar les tres etapes fonamentals de la seua vida: infantesa, vida professional i vida familiar. La tercera branca de la seua existència coincideix amb el seu matrimoni i amb el naixement de la seua filla: fets que solapen amb el seu retorn a Espanya, precisament a Benidorm, quan encara no s'havia transformat en el referent turístic actual. Amb discreció i elegància, Josefa Terentí recapitula, des de la terrassa de sa casa front a la Platja de Ponent, el que han estat totes aquestes intenses vivències. Moltes d'elles, les atresora en valuosos retrats i documents que evidencien el goig d'uns anys únics en la història de l'espectacle, no solament als Estats Units, sinó a nivell mundial. La indústria del *show-business*, al capdavall, ja no és tampoc el mateix. «Nosaltres treballàvem tots els dies, fins i tot en dos torns, no com els artistes d'ara i els seus multitudinaris shows en estadis», analitza l'artista en un perfecte valencià que l'ha acompanyada sempre, com sa mare, en el decurs d'un recorregut professional simplement admirable.

Digitized by Google

L'honestedat de l'ex-ballarina no solament destil·la talent sinó que palesa, alhora, un fet poques vegades demostrable en un entorn tan feréstec com és el de la fama: i és que darrere d'una gran artista, heus ací l'extraordinari exemple de Trini Reyes, no deixa d'haver-hi una gran persona.

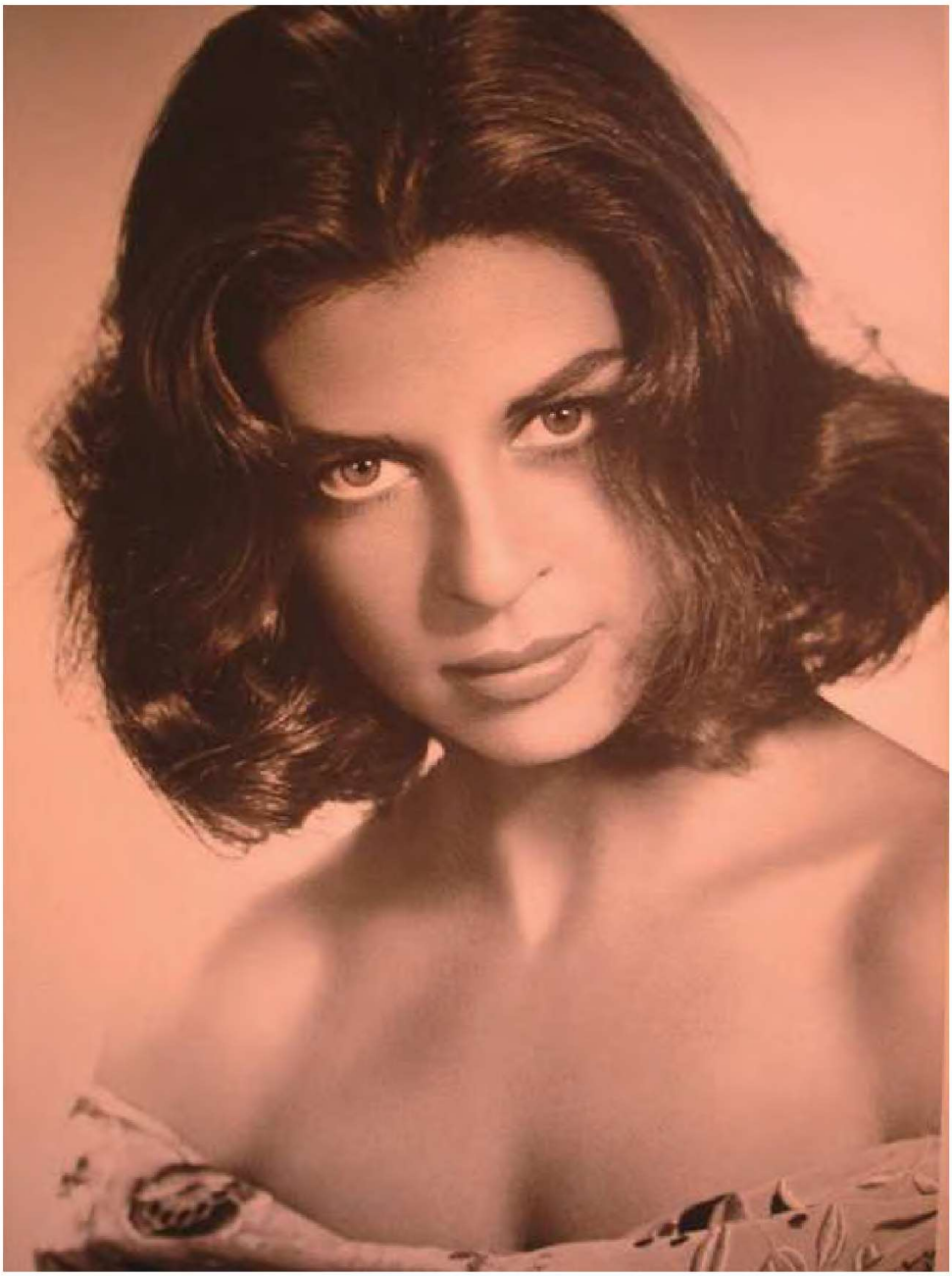

Trini Reyes, 1956

Digitized by Google

BIBLIOGRAFIA I FONTS DE RECERCA

COSTA MAS, José: *El Marquesat de Dénia. estudio geográfico*, Universitat de València, València, 1977.

DUQUE, M: *Ritus i costums dels alacantins d'abans*, Edicions del Bullent, Picanya, 2003.

MENAGES, A. R. i MONJO, J.L.: *Els valencians d'Algèria (1830-1962),* Edicions del Bullent, Picanya, 2007.

MORELL MOLL, Teresa: *Valencians a Nova York. El cas de la Marina Alta (1912-1920),* Edicions 96 i IECMA, Carcaixent, 2012.

MORELL MOLL, Teresa: Vincles dels pobles de la Marina Alta: El fenòmen de l'emigració de la gent de Benissa als Estats Units (1913-1920) , Llibre de Festes Patronals Puríssima Xiqueta, Benissa, 2006.

PERIS ALEMANY, Juan: *Mis largos años de vida*, Club Universitario, Ajuntament d'Orba, 2005.

RUEDA HERNANZ, *Germán: La emigración contemporánea de españoles a Estados Unidos. 1820-1950. De «dons» a «misters»*. Editorial Mapfre, Madrid, 1993.

SANCHEZ ALBORNOZ, N.: *Españoles hacia América: la emigración en masa 1880-1930*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

SANCHEZ ALONSO, B.: La emigración española a la Argentina 1880-1930, dins de SANCHEZ ALBORNOZ, N.: *Españoles hacia América: la emigración en masa 1880-1930*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

SANCHEZ ALONSO, B.: Las causas de la emigración española 1880-1930, dins de

SANCHEZ ALBORNOZ, N.: *Españoles hacia América: la emigración en masa 1880-1930*, Alianza Editorial, Madrid, 1988.

ELLIS ISLAND FOUNDATION INC.: dins la pàgina web <www.ellisisland.org> es poden consultar bé pels vaixells, bé per cognoms, els arxius dels emigrants que arribaren, per via marítima, als Estats Units entre 1892 i 1956.

Digitized by Google

Agraïments

Antònia Giner Salort, per cedir les fotos del seu avi.
Pepa Granel, per conservar i cedir la carta del seu avi.
Josefa Gómez Vives, per conservar el passaport de son tio-avi.
Paquita Ferrando Cervera, per la foto de José Cervera, *l'americà de Pamis*.
Josefa Bisquert Doménech, néta de Mariano Doménech Ribes i de Josefa Crappio Subba.
Josefa Terentí Seguí "Trini Reyes", pel material cedit i pel deliciós matí de conversa a sa casa.

Trini Reyes en l'actualitat

Digitized by Google